

VASS CSONGOR*

Olvasók – Rosaria

Kováts József ex-jezsuita kéziratos kötete, rózsafüzér-gyűjteménye
(Székelyudvarhely, 1804) a Batthyaneum könyvtárból

A kötet *Kováts József* névéhez köthető, amely név ma is meglehetősen gyakori, de gyakori volt akkor is, amikor *az* a bizonyos Kováts József élt, akinek a kéziratos kötetéről korábban értekeztem. Nem kívánom felsorolni számos, azonos nevű kortársát – tehát, hogy ki *nem* ő, arról azonban, úgy gondolom, szükséges ez alkalommal is beszélnem, hogy kicsoda *ez* a Kováts József. A Stoll-féle kéziratos énekeskönyvek bibliográfiájából¹ hiányzó, 1800-ban, Székelyudvarhelyen írott *A' Bóldogságos Szűz Máriának szíves tisztelője* című kéziratos énekeskönyv² kézírásának kalandos azonosítása Kováts Józsefhez vezetett. Kováts József 1740-ben született Kászonjakabfalván, 1754-ben belépett a jezsuita rendbe. Kolozsváron, Kassán és Nagyszombaton tanult, majd jezsuita paptanárként több helyen tanított. A rend feloszlata Kolozsváron érte, ezt követően immár erdélyi egyházmegyei paptanárként működött Székelyudvarhelyen, a Szent Imre Szemináriumban, ahol a volt jezsuita gimnázium retorika és poézis tanára volt, ugyanakkor a Mária Kongregáció vezetője, valamint a szeminárium (fűkonviktus) régense. 1807-ben Gyulaféhevárra hívják, ahol a nagyszeminárium spirituálisa, tehát a papnövendékek lelki vezetője volt 1819. március 18-án bekövetkezett haláláig. Spirituálisi működéséről egyelőre kevés adatot sikerült feltárni, de minden jel arra mutat, hogy írói-szerkesztői munkája székelyudvarhelyi időszakában volt igazán termékeny.³

Mondhatni rejtőzködő szerzővel állunk szemben, hiszen Kováts József az eddig felkutatott kötetekben sehol nem kérkedik a nevével. Mi több, ezek

* A szerző konferencián való részvételét az RMDSZ Communitas Alapítványának utazástámogatása tette lehetővé. Jelen tanulmány előkészítésének idején a szerzőt Magyarország Collegium Talentum 2018 programja támogatta.

¹ Vö. STOLL Béla (2005), *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Budapest, Balassi Kiadó.

² [Kováts József] (1800), *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője*, Székelyudvarhely: kéziratos kötet. Jelzete a Batthyaneumban: III–133.

³ Vö. VASS Csongor (2018), *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* című kéziratos énekeskönyv. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia Vác 2017. május 11–12.*, Budapest, Szent István Társulat. 56–86.

a kéziratok szövegek önmagukban is nagyon fegyelmezettek – nem beszél ki belőlük szinte semmilyen szerzői szubjektivitás, nincs bennük ajánlás vagy előljáró beszéd. Ezek a tények önmagukban is nehéz helyzetbe hozzák a kutatót. Egyszerűen csak túlzott alázatossággal állunk szemben? Vagy azért volna ez, mert nem annyira *szerezőről*, mint inkább másolóról, fordítóról beszélhetünk, esetleg gondos lelki atyáról, aki imakönyvet kompilál? Ha így volt, lehetett-e, hogy pusztán saját lelki épülésére írja? Ha pedig másoknak, a tanuló ifjúságnak szánja, miért nem tudunk semmilyen sokszorosításról, nyomtatott kiadásról?

A kérdésekre a választ nem tudjuk teljes bizonyossággal, sejtéseink azonban lehetnek. Kováts József halála után, a gyulafehérvári teológia könyvtárába került 13 kötet. Ezek az 1820-ban megkezdett *Augmentum*, vagyis könyvtári gyarapodásjegyzék első tételei.⁴ Itt 10 cím mellett szerzőként (*auctor*) és tulajdonosként írják Kováts József nevét (ezek közül egy fordítás lehet, mert túlságosan korai évre datált), további három kötetnél csupán a tulajdonos oszlopában áll a neve – ezek nyilvánvalóan használati könyvei közül valók: Kempis és Pázmány munkái. A kilenc (kéziratok) saját kötet közül eddig mindössze hármat azonosítottam a Batthyaneumban. Az *Augmentumban* lévő bejegyzés szerint Kováts kötetei Szepessy Ignác püspök idejében (1819–1827) kerültek a teológiáról a Batthyaneumba – ugyanazon épületegyüttes másik részébe.⁵ A legvalószínűbb azonban, hogy a püspök megbízásából Cseresnyés Antal által végzett átrendezéskor és katalogizáláskor került ide, ami 1820–1824 között zajlott.⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy az első kötéstábla verzójának közepén ceruzával beírva látjuk a Z/V./34./ jelzést, egymás alá rendezve.⁷ A könyvtár vezetője és jó ismerője, Biro Hendre Doina szóbeli közlése szerint ez Cseresnyés Antal jelzete.

Az *Olvasók – Rosaria* című kéziratok kötetben szintén nem találjuk Kováts József nevét. Kováts szerzősége felől azonban teljesen biztosak lehetünk. Bizonyítja a kötet kézírása, valamint a tény, hogy címét megtaláljuk a gyarapodásjegyzékben „*Olvasók nemei*, Székelyudvarhely, 1804.” formában, a számozott könyvlista 7. pontjánál. Ezt fontos kihangsúlyozni, hiszen e kötetben is, a Batthyaneum-béli jelzetek mellett megjelenik a ceruzával,

⁴ Vö. *Augmentum Bibliothecae Seminarii Cleri Junioris A Carolinensis ab Anno 1820. Nrus. positionis 1–13*, In *Conscriptio Librorum in Theca Seminarii Inc. Sap. A Carolinensi Anno 1828 contentorum Iuxta ordinem collectionis*, Gyulafehérvári Papnevelő Szemináriumi Könyvtár (Pontosabban hivatkozható jelzete a kutatás idején nem volt.)

⁵ Vö. VASS 2018:79–80.

⁶ Vö. VARJÚ Elemér (1899), A gyulafehérvári Batthyany-könyvtár, *Magyar Könyvszemle*, 7. évf. 1899, 2. 173. és 1899, 3. 211.

⁷ [KOVÁTS József.] (1804*), *Olvasók – Rosaria*, Székely Udvarhely: kéziratok kötet, az első tábla verzója. Jelzete a Batthyaneumban: XI.–243. – Ugyanott jelenik meg az „Inv. 1190.” leltári szám bejegyzése is.

jellegzetesen beírt „N°. 7.”. A *Boldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* című énekeskönyvben a „N°. 4.” látható – a gyarapodásjegyzékkel összhangban, ahol szintén a 4. pozíciót foglalja el. Mint láttuk, a gyarapodásjegyzék tételei és a könyvekre írt címek nem feltétlenül egyeznek szóról szóra. Ez külön nehezíti a kötetek azonosítását, a könyvtár katalógusaiban való keresést – tekintetbe véve azt is, hogy Kováts József neve után szintén hiába keresünk a nyilvántartásokban. Ennek ellenére, ez idáig további egy tételt, a lista 6. számú kötetét is megtaláltam, a *Szent Utazás* címűt.⁸ Ez a kötet sok hasonlóságot mutat Kováts korábban vizsgált énekeskönyvével, annak énekeivel és imáival: ebben is egyfajta lelki zarándokutakat találunk. Ennek feldolgozása és a már vizsgált énekeskönyvvel való összevetése a későbbiek feladata lesz. A kutatás folytatása azonban egyelőre nem lehetséges, hiszen a könyvtár 2018 év elejétől meghatározatlan ideig zárva tart, általános leltár készítése címén.

Az *Olvasók – Rosaria* külső jegyeit tekintve egy nyolcadrét méretű könyvecske, méret és kivitel tekintetében a korábban vizsgált énekeskönyvhöz hasonló, bőrkötéses, visszafogottan díszített. Jelenlegi jelzete a Batthyaneumban: XI.–243. Terjedelme 111 oldal. Tábláin és a lapokon egyaránt jól kivehető a használat nyomai.

Ha röviden össze kívánnánk foglalni a kötet tartalmi felépítését, azt mondhatnánk, hogy egy két- vagy helyesebben háromnyelvű rózsafüzér-, illetve imádságos könyvvel állunk szemben. A különféle olvasókat magyarul, majd latinul találjuk benne, és nagyon gyakran találkozunk a harmadik nyelvvel is – a vizuális ráhatás, a képek nyelvével.

A könyvben nem találkozunk a magyar *rózsafüzér* vagy *rózsakoszorú* megnevezéssel, ehelyett az *olvasó* és a latin *rosaria/rosarium* címadó szavakat találjuk. Nem fordul elő továbbá az *olvasó* ’tárgy, imaeszköz’ jelentésében sem, csupán, mint imádság- vagy imaszöveg-típus. A kötet olvasói, néhány kivételtől eltekintve, nem lennének alkalmazhatók a szokványos, öt-tizedes olvasóra.

Ismeretes, hogy a rózsafüzér kialakulása óta több típusú imakoszorúval találkozhatunk a kezdetektől napjainkig, *rózsafüzér* alatt mégis azt az ismétlődő imádságtípust értjük elsődlegesen, ami a remete-, illetve szerzetesi élet gyakorlatából alakult ki: kezdetben a 150 zsoltárt ismételtgették naponta, majd a zsoltárok helyett 150 Miatyánkot mondtak el minden nap. (Innen a rózsafüzér középkori német népi neve is, a Paternosterschnur – vagyis Miatyánkfüzér.) A XII. században a Mária-tisztelet fellendülésével mind inkább 150 Üdvözlégy Mária helyettesítette a Miatyánkot. Később kialakult a rózsafüzér hármas felosztása az örvendetes, fájdalmas és dicsőséges olva-

⁸ [Kováts József.] (1804^b), *Szent Utazás*, Székely Udvarhelyt: kéziratos kötet. Jelzete a Batthyaneumban: XI.–250.

sókra – a háromszor 50 Üdvözlégy Mária, öt-öt tizedre tagolva. Mai formája a Trienti zsinat (1545–1563) után rögzült. A római Szentszék 1569-ben ismerte el hivatalosan. Elterjedése és fejlődése szorosan kapcsolódik előbb a domonkos, majd a ciszterci, karthauzi, bencés, ferences és jezsuita szerzetesek működéséhez.⁹

A rózsafüzér megjelenik Pázmány Péter *Imádságos könyvében* (annak Ötödik részében), amelyet ott találunk Kováts József könyvei között, továbbá az ignáci *Lelkigyakorlatokban* is, amit jezsuitaként szintén jól ismerhetett. Ezekben a művekben azonban a hagyományos rózsafüzérről van szó, így szoros összefüggést jelen kötettel egyelőre nem feltételezhetünk.

Úgy tűnik tehát, a vizsgált kötet sok tekintetben eltér az öt megelőző, kéziratos és nyomtatott rosariumok, rózsafüzérkötetektől. Nem tekinthető előzményének sem a Tarnóczy-, sem a Gyöngyösi-féle korpusz.¹⁰ Kötetünkben nem találunk a különféle olvasókhöz rendelt elmélkedéseket vagy énekeket, annak ellenére, hogy Kováts József több vallásos énekekből, elmélkedésekből és prédikációkból építkező kéziratos kötetet hagyott hátra.¹¹ Ismeretes, hogy a XVIII. század végére megerősödött a rózsafüzérmondás gyakorlata, kiforrott a társulati élet, több fontosabb kiadvány látott napvilágot magyar és idegen nyelven is. A kutatás jelen fázisában csak egy-egy szövegrésztsikerült azonosítani, a kötet esetleges forrására, forráskiadványaira még nem sikerült fényt deríteni. Nem zárhatjuk ki azonban a lehetőségét Kováts József saját szerzőségének – amennyiben saját imakonstrukciókról van szó – vagy gyűjtő, közreadó szerepének – amennyiben a környezetében élő imafüzéreket gyűjtötte össze egy kötetben.

A könyv képei

Jól látható, hogy a könyvecskéből szándékosan kivágtak lapokat. Nem ki-tépték, hanem valamilyen vágóeszközzel metszették ki azokat – így gyakran az alatta lévő lapok is sérültek, némelyek olyannyira, hogy bármikor kieshetnek. A kivágások legvalószínűbb okát a beragasztott képek gyűjtésében látom. A könyvből összesen 10 lap hiányzik: 7 különálló és 3 egymást követő lap. A kötet struktúráját tekintve, az egyenként hiányzó lapokon képberagasztások lehettek, egy hiányzó lapon pedig egy további olvasó szövege. A lapkivágásokon kívül további 7 lapról hiányzik a korábban be-

⁹ Vö. TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva (2005), E. S. és a Rózsakoszorú, *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)*, 109. évf., 2005, 4–6. 385–390.

¹⁰ Vö. KÓNYA Franciska (2015), *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely kiadó – Bolyai Társaság, 104–112.

¹¹ Vö. VASS 2018:79–80.

ragasztott kép, és csak a beragasztás helye látható. A könyvből tehát összesen 16 képcske hiányzik.

A kötetben maradt képberagasztások egytől-egyig metszetek, amelyek kísérik a különféle olvasókat, tematikusan társulnak azokhoz. A metszetek némelyike egyszerű, korabeli kézi utószínezéssel készült. Összesen 7 rézmetszet van jelenleg is a könyvben – a további hiányzó 16-tal együtt tehát 23 lehetett. A kötet metszeteinek rendszerint latin vagy német nyelvű felirattal van. A képek témája a Szentháromság, *Jesus Cristus Salvator Mundi*, *Fons vitae* (kereszt korpusszal, patakozó vércseppekkel), Jézus Szent Szíve, a Szentcsalád, az Oltáriszentség (a kép alján tisztítótűz, fennebb angyalok, legfelül tündöklő Oltáriszentség), valamint egy *Oratio in Horto* feliratú, az Olajfák hegyén Térdeplő Krisztussal. Témájuk és kivitelezésüket tekintve inkább a korabeli szentképekhez állnak közelebb, mintsem a komplex barokk tézislapokhoz.

Az első kötetben-hagyott kép a 4. oldalon van, a Szentháromság ábrázolása. Felirata kézzel, tintával írva ma nehezen olvasható: „Tres sunt qui testimonium dant in Coelo” – jelöletlen idézet 1Ján 5,7-ből. Ezt követi a Szentháromság-olvasó. A következő kép (8. oldal) a „Jesus.Christus. Salvator Mundi.” feliratot viseli, az ábrázolás maga vizuális kompozíció a világ Megváltójáról: egy Földszerű gömb, angyal és kereszt, illetve Jézus, fején háromszögű dicsfényel. A képen nyomtatott aláírást látunk (tehát a metszet része): „I. Busch A. V.” Ezt követi *A’ mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója*.

A 12. oldalon újabb színezett kép-beragasztás maradt, ennek felirata a „Fons vitae”: a metszeten a szentkeresztet látjuk korpusszal, amint patakszik a vér Krisztus kezéből és oldalsebéből. A kép a Jézus öt sebéről szóló olvasót előzi meg. Ezt követően két kép hiányzik, minden bizonnyal az Oltáriszentségről és Jézus szenvedéséről.

A 24. oldalon, *A’ Jesus Szentséges Szívének Olvasója* előtt újabb színezett kép-beragasztás áll: szív töviskoszorúval és lángokkal, középen kereszttel, mindez sugarakkal körülvéve. Felirata: „Redite Praevaricatores ad Cor.” A felirat Izajástól idéz (Iz 46,8b): „vegyétek szívetekre, ti hűtlenek.” Ez a kép is „I. Busch. A. V.” szignót visel.

Hét hiányzó kép után, a 64. oldalon maradt ismét egy szép, színezett kép-beragasztás. Felirata: „Sancta Familia”. Az ábrázoláson a gyermek Jézus és Mária feje körül nagy, szerteágazó sugaras dicsfényt látunk, József feje fölött pedig csak diszkrét „karikaglóriát”. Ezt követi *A’ Minden Szentek Olvasója*, majd három lapkivágás (67–72.) és további hiányzó képek és kivágások.

A következő kép a 92. oldalon látható, fekete-fehér kép-beragasztás: tisztítótűz-ábrázolás, oldalt angyalok, fölül az Oltáriszentség látható. A metszet eltér a Busch-féléktől, feltűnően hasonlít Kováts József *Szent Utazás* című kötetének első oldalára ragasztott Madonna-metszethez (amely a fü-

zesmikolai és kolozsvári könnyező Mária-ikonokhoz hasonlítható). Ez után kapott helyet a könyvben *A' Meg-hólt híveknek Olvasója*. A továbbiakban két kép helyét látjuk, majd utolsóként piros alapon fekete-fehér, ún. két-színnyomásos technikával készült metszetet találunk (106. oldal): Jézus az olajfák hegyén imádkozik, felirata ezért „*Oratio in Horto*”. A képen egy négysoros német versszak is helyet kapott.

Némely metszeten megjelenik az „I. Busch A. V.” szignó. Hamar kiderült, hogy ezek XVIII. századi metszetek, többnyire a század második felében készülhettek egy augsburgi nyomdász műhelyében, aki I. Busch-ként írta alá munkáit. Az „A. V.” Augsburg latin nevének rövidítése: Augusta Vindelicorum¹² (Augustus városa a vendek földjén). Azonos szignóval ellátott, a kötetbéliékhöz hasonló, színezett metszetei az internetes műkereskedésekben és aukciókon is felbukkannak, darabonként 40-50 vagy akár 100 eurós áron. Talán az sem elképzelhetetlen, hogy némelyik épp e Batthyanéum-béli könyvecskéből származik. A mester nevének azonosítására, a szignó feloldására két lehetőséget kínálnak a jelzett online kereskedőházak és egy online múzeum felületein. Legtöbbször a kézenfekvő Johann Busch névvel oldják fel a rövidítést, a Baden-Württemberg Digitális Múzeum honlapján azonban más nevet találunk.¹³ A szakirodalmi azonosításban nagy segítségemre volt az említett múzeum,¹⁴ amit ezúton is köszönök. Kiderült, hogy egyetlen Busch nevű nyomdász és rézmetsző működött Augsburgban, Joseph Paul Busch, tevékenysége pedig 1782 és 1788 között ismert.¹⁵ Hogy Kováts József hogyan jutott hozzá ilyen relatív rövid idő alatt az augsburgi mester metszeteihez, nem tudni, de valószínűleg kereskedők vagy ([ex-]jezsuita, esetleg ferences) kapcsolatai révén. Ez a korabeli székely viszonyokhoz képest sem lehetett túl nagy kihívás, hiszen már a XVI–XVII. században gyakorlat volt a külön elkészült rézmetszetek nyomtatványokba illesztése.¹⁶ „Szokásos gyakorlat volt, hogy egy-egy képsorozat rézlemezeit külföldről hozzák be, majd itthon elkészült hozzá a könyv (általában annak a latin eredetinek magyar nyelvű fordítása, amelyhez a rézmetszetes táblák eredetileg tartoztak).”¹⁷ Ezek közül kitűnik Baranyi Pál *Viaticum*

¹² Vö. KNAPP Éva (2007), Egy Szent Lászlót ábrázoló 18. századi tézislap ikonográfiai meghatározásához. In MACZÁK Ibolya, szerk. (2007), *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 168.

¹³ Baden-Württembergi Múzeum Digitális Tárlata: <https://bawue.museum-digital.de/index.php?t=serie&serges=34&cacheLoaded=true> (Letöltés: 2018. december 18.)

¹⁴ Vö. Wolfgang SEITZ (1986), *The Engraving Trade in Seventeenth- and Eighteenth-Century Augsburg: a Checklist*, *Print Quarterly*, Vol 3, No 2 (June 1986), 116–128.

¹⁵ SEITZ 1986:117.

¹⁶ Vö. V. ECSEDY Judit (2008), Mesterkedő nyomdászok. A barokk kor különleges nyomtatványai, *Magyar Grafika, 50 éves jubileumi különszám*, 2008, 62–69.

¹⁷ V. ECSEDY 2008:63

*spirituale*¹⁸ című imádságoskönyve, amelyre szintén V. Ecsedy Judit figyelmeztet. A M. Tótfalusi Kis Miklós nyomtatta kötetbe a kész lapokat kellett beilleszteni, ezek a metszetek ugyanis magyarázó szöveggel együtt, készen érkeztek.¹⁹

Képek egy imádságoskönyvben – nem ritka jelenség. Napjaink imakönyvei azonban néha hanyagolják a képet, ha nem gyermekeknek, hanem felnőtteknek készült imakönyveket tekintünk. A vallási tárgyú kép imádságban és áhítatban betöltött szerepe kortól függetlenül jelentős. „A kép a fizikai valósággá vált szó vagy imádság. (...) Mint az elmélyülést segítő módszer, (...) hatása akár csak az imádságé, közösségi és egyszersmind egyéni; nincs két ember, aki egyformán reagálna ugyanarra a képre.”²⁰ Hogy e könyv a közösségi vagy magánáhitat eszköze lehetett, egyelőre kérdés marad. Figyelembe véve az énekeskönyv kutatásának fejleményeit, miszerint Kováts kézírásos kötetei a székelyudvarhelyi Szent Imre Szemináriummal (konviktussal) és annak Mária Kongregációjával lehetnek szoros kapcsolatban, az imádságok végzése lehetett mind közösségi, mind egyéni jellegű is.²¹ Ezt a kérdéskört az imaszövegek tárgyalásakor folytatjuk.

Az olvasók

A kötetben lévő magyar–latin olvasópárok gyakorlatilag különféle ismétlő-imádság-konstrukciók, amelyek a hagyományos rózsafüzérrel ellentétben nem kizárólag a Mária-tisztelet, és az üdvtörténeti események fölötti elmélkedésekre szorítkoznak. Tematikus építkezésében a kötet jól látható, tiszta teológiai hierarchiát követ: előbb a Szentháromság, majd Jézus Krisztus személye és megváltó szenvedése, az Oltáriszentség, a Boldogságos Szűz Mária, majd a szentek olvasói, végül pedig különféle szándékokra és élethelyzetekben mondható olvasók sorakoznak. A kivágások előtt 30 olvasó lehetett összesen, jelenleg azonban csak 29-et találunk. Ezek sorrendben – csak magyar címezésükkel – a következők:

¹⁸ BARANYI Pál (1695), *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad coelestem patriam, summo, veroque rerum principio & fini, Deo uni & trino, augustissimae coelorum reginae, potentissimae terrarum dominae, clementissimae Ungariae patronae virgineae matri Mariae, beatissimis coelestis Jerusalem civibus, patronis ad vota pronissimis, ab Albensis romano-catholicae ecclesiae rr. pr. sacrarum anno peregrinantis in terris Dei M.DC.VC., Claudiopoli*, 1695 (= RMK II, 1795).

¹⁹ Vö. V. ECSEDY 2008:63–64.

²⁰ Colum HOURIHANE (2014), A kép ereje az imádságban és az áhítatban. The Power of the Image in Prayer and Devotion. In BOKODY Péter (szerk.) (2014), *Kép és kereszténység: Vizuális médiumok a középkorban. Image and Christianity: Visual Media in the Middle Ages*, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 22.

²¹ Vö. VASS 2018:71 és 74–77.

1. *A' Szent Háromságnak Olvasója.*
2. *A' mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója.*
3. *A' mi urunk Jesus Kristusnak Őt Sebeiről olvasó.*
4. *Az Imádandó Óltári Szentségről olvasó.*
5. *A' Kristus Jésus Szent Keresztinek, és Kin-szenvedésének Olvasója.*
6. *A' Jésus Szentséges Szívének Olvasója.*
7. *A' halálra-vált édes Jesusnak bölDOG Ki-mulásért való Olvasója.*
8. *A' Boldogságos Szűz Mária Olvasójának Örvedetes Titkai.*
9. *A' BölDogságos Szűz Mária' Olvasójának Fájdalmas Titkai.*
10. *A' BölDogságos Szűz Mária' Olvasójának Ditsösséges Titkai.*
11. *A' Boldogságos Szűz Máriának Nagy-Zsoltár – Olvasója.*
12. *A' BölDogságos Szűz Máriának Közönséges Olvasója.*
13. *A' BölDogságos Szűz Máriának Kis-Zsoltár – Olvasója.*
14. *A' BölDogságos Szűz Mária Tíz Öröminek,
avagy jószágos-tselekedeteinek olvasója.*
15. *A' BölDogságos Szűz Máriának 12 Tsillagú Koronás Olvasója.*
16. *Szent Jósefnek Olvasója.*
17. *Az Őrző Szent Angyalok Olvasója.*
18. *A' Minden Szenteknek Olvasója.*
19. (lap kivágva) – kb. egy hiányzó olvasó.
20. *Szent Mária Magdolnának Olvasója.*
21. *Az Isten akarattyára magunk hagyásának Olvasója.*
22. *Az Isteni tiszta Szeretetnek Olvasója.*
23. *A' Bűn-botsátásért esedezőknek Olvasója.*
24. *A' Négy Utólso Dolgokról Olvasó.*
25. *A' Meg-hólt híveknek Olvasója.*
26. *Lelki Keserűséget, és aggódást enyhítő Olvasó.*
27. *Menny-Országba Kivánczozók' Olvasója.*
28. *Az Isten akarattyát akarók' Olvasója.*
29. *A' jóban végig meg-maradás' ajándékáért esedezőnek Olvasója.*
30. *Hét Tizedből álló Olvasója a' Bold. Szűznek.*

Mint látjuk, az olvasók közt szerepel a három hagyományos olvasó is, valamint az ezek elegyítéséből létrejött Nagyzsoltár és Kiszsoltár Olvasók, továbbá a Boldogságos Szűz Mária Közönséges Olvasója. Egy kivételével mindegyik olvasó a hagyományoshoz hasonlóan a Hiszekeggyel kezdődik. Az ezt követő Miatyánk után leggyakrabban Dicsőség (kisdoxológia) áll. Az olvasók alapvető építőelemei a Hiszekegy, Miatyánk, Üdvözlégy, kisdoxológia, továbbá az ezekhez rendelt különféle tematikus fohászok, imádságok. Ezek közül némelyiket sikerült azonosítani.

Az imádságok kétnyelvűek, magyarul, majd latinul követik egymást. Miért tartotta fontosnak Kováts József így szerkeszteni a kötetet? A szemi-

náriumi vagy kongregacionalista áhítati gyakorlatban nem számít ritkaságnak ebben a korban a kétnyelvű könyv. Ismerünk kétnyelvű latin–magyar ábécéskönyveket és másfajta kiadványokat. Az latin, mint az oktatás nyelve éppen ebben az időben, a XIX. század legelején kezdi elveszíteni biztos és egyedi pozícióját a nemzeti nyelv javára.²² A XVIII. század végi oktatásról írja Farmati Anna, hogy kizárólag a lányok oktatására szánt ábécéskönyv volt csak magyar nyelvű, mert a kor gondolkodása szerint, nekik nem volt szükségük a latin nyelv ismeretére.²³ Amennyiben azonban mégsem a latin-dominanciájú iskolai háttér, a konviktus fiúneveltjeinek épülése volna a kétnyelvűség oka, lehet egyszerűen a liturgia-közelség, egyfajta klerikus egyháziasság lenyomata is.

Jelen tanulmányban nem áll módunkban az imaszövegek mindegyikének kimerítő vizsgálata, néhányról azonban érdemesnek tartottam kiemelten is szólni. A könyvecske első imaszövege *A' Szent Háromságnak* Olvasója, amely nem elválaszthatatlan a hasonló nevű vallási társulattal. A XVIII. századi Erdélyben is működött Szentháromság-társulat, nem véletlenül éppen Kolozsváron, a Szent Mihály-templom unitáriusoktól való visszaszerzése után, nyilvánvaló identitáserősítő, apologetikus jelleggel.²⁴ E társulatoknak meghatározott rend szerint magán és közösségi áhítatosságokat, imákat kellett végezni – egyik ilyen központi imádság volt a könyvünkben lévő olvasó. „A tagok elsősorban a Szentháromság állandó dicséretére kötelezték el magukat, és az angyalokhoz hasonlóan kellett ezt megvalósítaniuk. Ezért a szertartások gerincét az ún. *Szentháromság-olvasó* vagy más néven *Angyali olvasó* képezte, amely az égi liturgia földi leképzését reprezentálta.”²⁵

Érdemesnek látom beidézni az olvasó magyar változatának teljes szövegét, azért is, hogy képet alkossunk a kötet olvasóiról, de azért is, hogy a Szentháromság-társulat olvasójával való azonosságot bizonyítani tudjunk.

„A' Szent Háromságnak Olvasója.

Hiszek egy Istenben etc. Mi Atyánk etc. És háromszor: Szent, Szent, Szent a' Seregeknek ura Istene, tellyes az egész föld az ő ditsősségével. Ditsősség Atyának, és Fiúnak, és Szent Léleknek, Miképpen kezdetben vala, ugy most, és min-

²² Vö. FEHÉR Katalin (1999), Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle*, 115. évf., 1999, 3. 314–328.

²³ Vö. FARMATI Anna (2015), „Leány Á-BÉ-CZE – A' Felsőbbek engedelméből”, avagy az alapértelmezett férfi-világkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban. In FARMATI Anna, *Szerázi kalandok. Értelem és értelmezés: régi szövegek új kontextusban*, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 155–162.

²⁴ Vö. FARMATI Anna (2017), A kolozsvári Szent Mihály-templomhoz tartozó Szentháromság Társulat identitás-helyreállító szertartásai, *Keresztény Magvető*, 123. évf., 2017, 2–3. 118–126.

²⁵ FARMATI 2017:223.

denkoron, és mind örökkön örökké. Amen. Az első: Szent etc. addig: az ő ditsőségével, le-borulva a' földre mondatik, a' többi térdepelve. És így: Mi Atyánk etc. és három: Szent etc. Ditsőség az Atyának etc. másodszor, és harmadszor is. Végtere: Áldott légyen a' Szent Háromság, és meg-oszolhatatlan egygyesség, Atya, Fiú, és Szent Lélek: hálát adgyunk néki, mert irgalmasságot tselekedett velünk. Amen.”²⁶

A Menyről szállott Jerusalem, társulati kiadvány kolozsvári kiadása hangsúlyozza, hogy ez az olvasó a legerősebb megvallása a szent, igaz szentháromságos hitnek, pogányok, törökök, zsidók, régi és új ariánusok ellen. Ezen olvasó szövegszintű egyezéséhez nem fér különösebb kétség. Központi építőeleme a bibliai, angyal-mondotta háromszor szent. A társulati könyvecske külön hangsúlyozza azt is, hogy az imaszövegek elmondása önmagában nem elegendő. A társulati tagoknak maguknak is meg kell valósítaniuk az angyali, Istendicsérő életet.²⁷ Azt is felismerhetjük, hogy az olvasó szövegének befejező fohásza egyszersmind a zsoltosmatutíniumának kezdőimájával is azonosítható. Nem mehetünk el az idézett olvasószöveg mellett a felismerés nélkül, hogy az abban meghúzódó utasító szavak is közösségi imavégzésről árulkodnak: míg „az első” – előimádkozó a földre leborulva mondja a háromszor szentet, „a többi” térdepel. Innen nézve összeilleszthető korábbi megállapításainkkal is, miszerint Kováts könyvei a székelyudvarhelyi Szent Imre Szeminárium növendékeinek – a konviktus Mária Kongregációjának lelki épülésére szolgáltak.²⁸ Teljesen valószínű, hogy az olvasóval és a társulattal Kováts Józsefnek még Kolozsváron személyes kapcsolata lehetett, hiszen a társulat fejlődésének fontos időszakában, a század ötvenes éveiben Kováts a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanul, később, a hetvenes években pedig ugyanott jezsuita paptanárnak a rend feloszlásáig.²⁹

Az A' mi Urunk Jesus Kristusnak Olvasója a kötet jezsuita jellegét és eredetét kontúrozza. Az olvasó befejező imája az az örökzöld imádság, amit ma inkább, szentáldozás utáni imaként ismerünk. Szerzője körül feltételezésekkel találkozunk csupán, az azonban bizonyos, hogy Loyolai Szent Ignácnak a Miatyánk és Üdvözlégy után egyik legkedvesebb imádsága volt, amely a Lelkigyakorlatokban is fontos szerepet játszik.³⁰

²⁶ [KOVÁTS] 1804^a:5.

²⁷ Vö. FARMATI Anna (2015), „*Menyről szállott Jerusalem*” A kolozsvári Szentháromság-társulat, mint mennyország. In FARMATI Anna, *Szeráfi kalandok. Értelem és értelmezés: régi szövegek új kontextusban*, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 117–126.

²⁸ Vö. VASS 2018:71 és 74–77.

²⁹ Vö. VASS 2018:77–79.

³⁰ Vö. Loyolai Szent IGNÁC (2013), *Lelkigyakorlatok (Magyar fordítás 1663-ból)*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Nagy Anna. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Tár-

„A’ mi Urunk J3sus Kristusnak Olvas3ja.

Hiszek egy Istenben etc 3dv3z-l3gy M3ria etc 3s h3romszor: Mi Aty3nk etc Ism3g: 3dv3z-l3gy M3ria etc 3s t3zszer Mi Aty3nk etc 3s egysz3r: 3dv3z l3gy etc 3s 3gy m3sodszer, 3s h3madszer is.³¹

All 33 Mi Aty3nk3b3l, 5 3dv3z-l3gy M3ri3b3l, 3s 1 Hiszekb3l.

V3gt3re: Kristus’ Lelke Szentely-meg Engem. Kristus’ Teste 3dv3zits engem. Kristusnak V3re r3szegits-meg 3ngem. Kristus’ 3ldal3b3l Ki-foly3 V3z tisztits-meg 3ngem. Kristus Kin-Szenved3se er3sits-meg 3ngem. 3h 3des J3sus halgass-meg 3ngem; a’ te Sebeidben rejtts-el 3ngem; ne engedgyed, hogy t3led el-szakadgyak; a’ gonosz ellens3gt3l 3ltalmaz 3ngem; hal3lom’ 3r3j3n hijj-el 3ngem; parantsollyad, hogy te-hozz3d j3j3k 3n, hogy a’ te Szent3iddel ditsirj3lek t3gedet mind 3r3kk3n 3r3kk3. Amen.”³²

K3l3n 3rdekesseg, hogy az *Isteni tiszta szeretetnek olvas3ja* im3ds3gai 3s a Kov3ts-f3le 3nekesk3nyv 61–66. oldal3n l3v3 ima (*T3rdepelve mond3nd3 Im3ds3g A’ fel-feszittett N3z3reti 3r J3sus Kristusnak Szent Keresztye alatt* c3mz3s3 im3ja k3z3tt sz3vegszint3 azonoss3g is felfedezhet3.³³ Az olvas3ban annak egy r3vid3tett v3ltozat3t tal3ljuk. Ezen k3v3l gyakran tal3lni a k3l3nf3le olvas3k r3sz3t k3pez3 foh3szok 3s im3k k3z3tt zsolts3rr3szeket, esetleg ismert r3vid im3ds3gokat.

Az is figyelemre m3lt3, hogy a k3tetben helyet kap a f3k3nt ferencesekhez kapcsolhat3, jeruzs3lemi olvas3nak is mondott h3ttizedes olvas3 – igaz, ez mind k3z3l sorban az utols3.³⁴ A Sz3kelyudvarhely k3zel3ben l3v3 ferences kegyhelyen, Cs3ksomly3n er3s hagyom3nya volt az im3dkoz3s3nak.³⁵

Az egyes olvas3kon bel3li im3dkoz3si rend le3r3s3t n3melykor nem egyszerű k3vetni. Az olvas3k k3z3tt hangs3lyosan elt3r3 szerkezet3 az olvas3 a n3gy utols3 dolgokr3l. Ez nem tartalmazza a szokv3nyos Hiszekegy, Mi-
aty3nk 3s 3dv3zl3gy sz3vegeit, csup3n foh3szokat, r3pim3kat, s3hajt3sokat f3z egybe 3s ism3teltet. K3l3nlegess3ge miatt ezt is id3zz3k:

sadalomtudom3nyi Kar, Piliscsaba. (P3zm3ny Irodalmi M3hely – Lelkis3gt3rt3neti forr3sok 3) 49 3s 69.

³¹ Itt n3h3ny kis3t3rozott sz3t l3tni: *V3gt3re*... – az olvashat3, hossz3 „V3gt3re” 3gy t3nik, hogy a szerz3 saj3t, k3s3bbi, apr3bb bet3s betold3sa.

³² [Kov3ts] 1804^a:9.

³³ V3. [Kov3ts] 1804^a:81–82. – V3. [Kov3ts] 1800:61–66.

³⁴ V3. [Kov3ts] 1804^a:111.

³⁵ V3. FARMARI Anna, A „lelki cs3sze” titkai – avagy 3zel3t3 a cs3ksomly3i kord3sok lelki asztal3r3l. In BOG3R Judit, D3RI Eszter (szerk.) (2017), *Barokk vall3sos k3z3ss3gek*, MTA – PPK3 Barokk Irodalom 3s Lelkis3g Kutat3csoport, Budapest, 79–88.

„A' Négy Utolsó Dolgokról Olvasó.

Meg-émlékezzél utolsó dolgaidról, és örökké nem vétkezel.

Oh örökké-valóság! oh örökké-valóság! Oh örökké-valóság! És háromszor: Oh Szörnyű halál! Oh Kemény Itélet! Oh rettenetes Pokol! Oh Kivánatos Mennyország! És így: Oh örökké-valóság etc és három: Oh Szörnyű etc másodszor, és harmadszor-is. Végtére: Meg-émlékezzél utolsó etc.”³⁶

Láthatjuk, hogy az *Olvasók* – *Rosaria* megírása szoros összefüggésben állhatott a székelyudvarhelyi diákság (és a hívek) lelki életét fejleszteni és erősíteni igyekvő társulati élettel. Amint a korabeli győri jezsuita kollégium körül működött gazdag társulati élet is bizonyítja,³⁷ ez a korban nagy népszerűségnek örvendett. Ha a Szentháromság-társulat helyi működéséről nincs is információnk, a székelyudvarhelyi Mária Kongregáció hosszan tartó működése mellett ismert az a tény is, hogy a kollégium diákjai közül többen tagjai voltak a városi társulatoknak. „Az 1695–1700 között igazgató Káldi György³⁸ a katolikus hitélet elmélyítésére 1695-ben létrehozta a Halálravált Krisztus Gyülekezete nevű, hosszú ideig létező hitbuzgalmi társulatot. Az egész Székelyföldre kiterjedő társulatnak a gimnázium, tanulói is tagjai voltak.”³⁹ Nem mellékes, hogy a társaság áhítatgyakorlatának nem csak szöveges nyomait ismerjük, hiszen annak gyakran találkozunk materializált formáival is. A székelyudvarhelyi Szent Miklós templom „három remekbe készült és aranyozott oltárral ékeskedik. Az oltárok közül egyik a déli oldalon van és kiváltságos oltára a Keresztrefeszített, Halálravált Krisztus Gyülekezetének, amelyiknek oroszlán része van a hitélet fellendítésében, amennyiben egész éven át mindig igen szép számban jönnek össze és a gyülekezeten kívül állókat is hoznak magukkal. 1695-ben megkezdett jegyzőkönyvébe,⁴⁰ mint legfelsőbb pártfogó, elsőnek I. Lipót, a felséges római császár, Németország, Magyarország stb. királya írta be nevét s vele

³⁶ [KOVÁTS] 1804^a:89.

³⁷ HORVÁTH József, Vallási társulatok szerepe a 17–18. századi győri polgárok életében – utolsó rendelkezések tükrében. In BOGÁR, DÉRI 2017:99–115.

³⁸ Fontos nyomatékosítani, hogy az idézetben lévő Káldi György jezsuita, nem azonos a bibliafordító Káldi Györggyel (aki meghalt 1634-ben). Az itt szereplő Káldi György 1695–1701. időszakban volt a székelyudvarhelyi jezsuita iskola igazgatója. Vö. ALBERT Dávid (1993), *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Aron Gimnázium*, Székelyudvarhely, Tamási Aron Gimnázium. 25.

³⁹ ALBERT 1993:21.

⁴⁰ Jelen pillanatig a jegyzőkönyv hollétéről nincs tudomásunk. Annyi bizonyos, hogy nem szerepel sem a Román Nemzeti Levéltár Hargita megyei levéltárának nyilvántartásaiban – Csík-szeredában, sem a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárának jegyzékében.

együtt a családjá.”⁴¹ *A’ halálra-vált édes Jesusnak boldog Ki-mulásért való Olvasójának*⁴² a kötetben való előfordulása tehát teljesen tudatos és – mondhatni – magától értetődő dolog lehet. Az olvasó szövege pedig minden bizonnyal megegyezik a Székelyudvarhelyen imádkozott imaszöveggel:

„*A’ halálra-vált édes Jesusnak boldog Ki-mulásért való Olvasója.*

Hiszek egy Istenben etc Mi Atyánk etc Údvöz-légy Mária etc És ötször: Uram János Kristus, élő Istennek Fia, Ki e’ világnak váltságáért Kereszt-fára függesztettél, és a’ halállal tusakodván, drágalatos lelkedet ki-adtad érettem, aláztatossan Kérlek, érettem meg-hólt Kegyes János, halálom oráján Szent Kezeidbe fogadd-bé lelkémet, és Szent haláloed érdeme által vidd oda, az hova vitted a’ megtért Latornak lelkét. Amen. És így: Mi Atyánk etc Údvöz-légy Mária etc És Ót: Uram János etc másodszor, és harmadszor-is. Végtére: Jánosnak Keserves fájdalmi, és Szűz Annjának Kereszt-fa alatt lett Siralmi, légyenek a’ mi lelkeinknek örök nyugodalmi. Amen.”

Ugyanígy feltételezhető társulati eredet *Az Imálandó Óltári Szentségről olvasó* esetében is, hiszen az Oltáriszentség-társulatok, későbbi Oltáregyletek⁴³ Erdély-szerte is gyakoriak voltak, egy 1772-es Oltáriszentség-társulati könyvecske pedig közöl egy Oltáriszentség-olvasót, amelyet különösen azoknak ajánl, akik olvasni nem tudnak.⁴⁴

Szerkesztését tekintve, az *Olvások – Rosaria* kötetben megfigyelhetünk utólagos betoldások (pl. bibliai hivatkozásokat, perikópákat)⁴⁵ és kiigazítások, de az énekeskönyvvel ellentétben itt nem jelenik meg idegen szerkesztő kéz beavatkozása, jól láthatóan ugyanazon kéz későbbi kiigazításaival állunk szemben.

Bár ugyanilyen felépítésű, korabeli kötetről nincs tudomásom, a kötet egyediségét nem szeretném bizonygatni. Az eredetiség kérdésére némiképp választ kaptunk a szövegek vizsgálatakor. Hasonló tartalmú összeállításokkal későbbi időkből vannak adataink. Az *Olvások – Rosaria* kötet 30 olva-

⁴¹ Vö. LAKATOS István (1942), *Székelyudvarhely legrégebb leírása*. Latinból fordította Jakovszky Dénes. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság (Erdélyi Ritkaságok 6.) 16.

⁴² KOVÁTSJ 1804^a:29.

⁴³ Székelyudvarhelyen 1906-os alakulásától maradtak fenn Oltáregylettel kapcsolatos iratok. Vö. BERNÁD Rita, BARABÁS Kisanna (2015), *Plébániai Levéltárak II. A Marosvásárhelyi és a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Budapest–Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – ELTE Egyetemi Levéltár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 5.) 225.

⁴⁴ Vö. SZELESTEI N. László, Magyarországi barokk-kori Oltáriszentség-társulatokról. In BOGÁR, DÉRI 2017:189–198. – ezen belül a könyvecskéről és az olvasóról: 194.

⁴⁵ Ilyen pl. a *Boldogságos Szűz Mária Tíz Öröminek, avagy jóságos tselekedeteinek olvasója* után utólag beillesztett perikópagyűjtemény, amely Mária tíz felsorolt attribútumának evangéliumi megalapozottságának igehelyét külön-külön megjelöli. [KOVÁTSJ 1804^a:49–50.

sót gyűjtött össze, egy némiképp hasonló imádságos könyv, a *Rózsafüzér-imakönyv* 2006-os, második kiadása⁴⁶ összesen 60 különféle rózsafüzért közöl. A kiadvány meglehetősen komplex összeállítás, a rózsafüzér-gyűjteményen kívül vallomásokot, elmélkedéseket, énekeket és egyéb imádságokat kínál. A rózsafüzéreket csoportokra osztva találjuk benne: a hagyományos négy rózsafüzért, további öttizedes és egytizedes, Üdvözlégy-alapú rózsafüzért, valamint a speciális beosztású rózsafüzéreket.⁴⁷ A most vizsgált olvasógyűjtemény néhány tétele visszaköszönni látszik ez új kiadásban, de nagyobb fokú azonosság egyik esetében sem kivehető, a kötetünkben egyedi olvasók aránya pedig ezeknél sokkal nagyobb.

Úgy vélem, a kötet jó példája a több évszázadon át fejlődött késő középkori-kora újkori imagyakorlatok és lelkiség továbbélésére. Jól szemlélteti azt a lelkiséget és világnézetet, ember és Isten közötti kommunikációt, amely a XVII–XVIII. századi Erdélyben még jelenvaló volt. Ezek a szövegek úgy tűnik, a korban jól ismert imatémákat tömörítenek ugyan, de sajátos konstrukciókban. Nagy részük távol áll a szokványos, pusztán Hiszek egy–Miatyánk–Üdvözlégy imaelemekből építkező rózsafüzérektől. Ezek némelyikéről feltételezhetünk nagyobb fokú eredetiséget is – ezt azonban csak mélyebb textológiai kutatás tudná alátámasztani. Mint láttuk, egyes társulatok hatásai jól kivehetők a szövegeken. A különféle vallási, lelkiségi társulatok elterjedése megszülte a maga imaszövegeit és áhítati struktúráit.⁴⁸ 1563 és 1780 közötti Magyarországon mintegy 1300 ilyen társulat működéséről tudunk. Ezek hátrahagyott kötetei és írásai túlnyomórészt kéziratos források (mintegy 90 százalék), mindközül pedig csupán 10–15 százalék használ illusztrációt is – ez az összes társulat kb. 5 százalékát teszi ki.⁴⁹ Amennyiben tehát elfogadjuk a feltevést, hogy az *Olvasók – Rosaria* kötet társulati könyvekkel állítható rokonságba, esetleg a székelyudvarhelyi Mária Kongregációhoz köthető – amelynek Kováts József prézese volt – úgy tűnhet, hogy egy ritka társulati könyvvel állunk szemben (tekintetbe véve a sok metszet-illusztrációt és a munka jellegét). Mélyebb feldolgozása közelebb vihet az erdélyi jezsuita nevelés vallásos szövegeinek feltáráshoz, a székelyudvarhelyi jezsuita szeminárium lelki életének megismeréséhez, amelyről egyelőre keveset tudunk.

⁴⁶ JÁNOSSY Gábor (szerk.) (2006), *Rózsafüzér-imakönyv*, Stella Maris Alapítvány, Budapest.

⁴⁷ A *Rózsafüzér-imakönyv* forrásaként főként a *Szent rózsafüzérek könyvét* (Rózsa K. és neje, Budapest, 1880.) jelöli meg és kézirat jellegű, házi összeállításokat. (Előbbi könyvben úgy tűnik, szintén főként más jellegű olvasók vannak, mint a mi kötetünkben.) – Vö. JÁNOSSY 2006:2.

⁴⁸ Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor (1999), Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai, *Magyar Könyvszemle*, 115. évf., 1999, 1. 1–34.

⁴⁹ Vö. KNAPP, TÜSKÉS 1999:2.